

**Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Факультет психології, історії та соціології
Кафедра психології**

**ВПЛИВ СПІЛКУВАННЯ МІЖ СИБЛІНГАМИ НА СТАНОВЛЕННЯ
МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконав: здобувач 431 групи
спеціальності 053 Психологія
першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти

Ілля ШАПОВАЛ

Керівник: доцент кафедри психології

Іван КРУПНИК

Рецензент: к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології і туризму

Київського національного лінгвістичного університету

Світлана БАБАТІНА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ АНАЛІЗУВАННЯ ВПЛИВ СПІЛКУВАННЯ У СІМ'Ї НА СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	7
1.1. Роль сім'ї у становленні особистості	7
1.2. Чинники, що визначають формування морально-етичних цінностей	11
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СПІЛКУВАННЯ МІЖ СИБЛІНГАМИ НА СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ	16
2.1. Обґрунтування та опис психодіагностичного інструментарію емпіричного дослідження	16
2.2. Аналізування результатів емпіричного дослідження	18
ВИСНОВКИ	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	30
ДОДАТКИ	33

ВСТУП

Актуальність дослідження. Морально-етичні цінності особистості є невід’ємними складовими її характеру та моральної позиції. Такі цінності визначають внутрішні орієнтації особистості, надаючи рамки для її взаємодії зі світом. Чесність стає фундаментом, на якому ґрунтується її поведінка. Відповідальність стає важливим аспектом, визначаючи готовність приймати наслідки власних дій. Справедливість стає мірою чесності в розподілі ресурсів і можливостей у суспільстві.

Повага до інших та прийняття різноманітності є важливими елементами морально-етичних цінностей, вказуючи на глибоке розуміння і прийняття індивідуальності кожної особи. Доброзичливість і співчуття є підставою для виявлення турботи про благополуччя інших та взаємодопомоги. Толерантність відображає готовність приймати різноманітність поглядів та переконань.

Напрямки самовдосконалення і особистісного розвитку також відображаються в морально-етичних цінностях, визначаючи про бажання постійно вдосконалювати себе. Дані цінності, взяті разом, формують комплексний підхід до життя, що сприяє розвитку моральної і етичної позиції особистості, визначаючи її внесок у моральну та етичну тканину суспільства.

Дослідження процесу становлення морально-етичних цінностей у зростаючої особистості визначається його ключовим впливом на формування особистості, соціальну адаптацію та характер, а також роль у профілактиці антисоціальної поведінки. Розуміння цього процесу дозволяє визначити чинники, які впливають на негативне поведінкове виявлення та сприяє розвитку соціальної відповідальності. Таке дослідження є важливим елементом педагогічного процесу, спрямованого на формування морально-етичної основи для майбутніх поколінь.

Особливості сучасних сімей і їхньої ролі у становленні особистості займалися Ю. О. Асеевої, К. Будогазі, Т. В. Буленко, Г. А. Дьоміна, А. Ю. Кміт, М. Мушкевич, Д. О. Ребріна, І. С. Філімонова.

Досліджували параметри ціннісної сфери особистості такі вчені як В. Ф. Баранівський, С. І. Білозерська, О. В. Горбенко, А. С. Корженко, М. М. Лук'яненко, О. В. Москаленко, Г. В. Чайка та ін.

Спілкування між сиблінгами впливає на становлення морально-етичних цінностей зростаючої особистості на різних рівнях. Така взаємодія допомагає дитині розвивати взаєморозуміння, емпатію та відповідальність. Спільне сприйняття цінностей та норм в сімейному контексті формує основу для морального розвитку. Ролі старшого або молодшого може впливати на уявлення про відповідальність та обов'язки. Крім того, така взаємодія сприяє розвитку комунікативних навичок, виробленню способів вирішення конфліктів та важливих соціальних умінь, що впливає на моральну сферу особистості в її подальшому житті.

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити вплив спілкування між сиблінгами впливає на становлення морально-етичних цінностей зростаючої особистості.

У відповідності до мети нами були визначені наступні **завдання дослідження:**

1. Визначити особливості ролі сім'ї у формуванні та становленні особистості.
2. Вказати параметри та характеристики ціннісно-сміслової сфери особистості.
3. Описати та обґрунтувати доцільність використання психодіагностичних методик.
4. Емпірично дослідити вплив спілкування між сиблінгами впливає на становлення морально-етичних цінностей зростаючої особистості.

Об'єкт дослідження: морально-етичні цінності зростаючої особистості.

Предмет дослідження: вплив спілкування між сиблінгами впливає на становлення морально-етичних цінностей зростаючої особистості.

Методи дослідження: теоретичні (аналізування науково-психологічних концепцій, їхнє узагальнення та порівняння, інтерпретація практичних даних досліджень); емпіричні (методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S. E. Culter) (модифікація М. Кравцової), методика діагностики сиблінгового спілкування (методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю. С. Альошина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовська). Модифікацію виконано М. В. Кравцовою), опитувальник «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимошук), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч)).

Наукова новизна дослідження. Вивчення впливу спілкування між сиблінгами на становлення морально-етичних цінностей зростаючої особистості зосереджується на розкритті різноманітних аспектів цього процесу. Дане наукове дослідження ставить перед собою завдання вивчити глибину взаємовідносин між сиблінгами та їх вплив на моральний розвиток, враховуючи різні фактори, такі як вікова динаміка, гендерні особливості, культурний контекст тощо.

Практичне значення дослідження. Вивчення даної тематики допомагає розкрити важливі аспекти виховання та формування особистості, враховуючи вплив братів та сестер на цей процес. Практична цінність полягає у здобутті батьками та вчителями конкретних стратегій та методів, спрямованих на підтримку розвитку моральних цінностей через взаємодію сиблінгів. Розуміння впливу сімейного контексту на моральний розвиток дозволяє збільшити ефективність виховання та підтримує створення гармонійного сімейного оточення.

Перспектива подальших досліджень полягає у розгляді впливу родинного середовища, зокрема рівня батьківської залученості та сімейної підтримки, на розвиток моральних цінностей сиблінгів. Також важливо

вивчити вплив конкретних життєвих ситуацій, таких як розлучення батьків чи переїзд, на взаємини між сиблінгами та їхні морально-етичні переконання.

Динаміка змін під час переходу від дитинства до підліткового віку також є важливим об'єктом подальших досліджень. Врахування впливу соціокультурного контексту, релігійних та етнічних особливостей, а також технологічних викликів на взаємовідносини між сиблінгами та їхні моральні переконання також має важливі наслідки.

Структура кваліфікаційної роботи: вступ, два розділи, загальні висновки дослідження, список використаних джерел (23 найменування) і додатки. Обсяг роботи становить 43 сторінки з урахуванням переліку літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ АНАЛІЗУВАННЯ ВПЛИВ СПІЛКУВАННЯ У СІМ'Ї НА СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Роль сім'ї у становленні особистості

Поняття сім'ї у науково-психологічній літературі є складним і має багато аспектів, що відображають різноманітні виміри сімейних відносин та їхніх впливів на психічний стан та розвиток її членів. Родина виступає першим середовищем, де формуються основні цінності, переконання та моделі поведінки особистості. На ранніх етапах розвитку дитини, вона відчуває найбільший вплив з боку батьків та інших членів родини.

І. С. Філімонова зазначає: «Сім'я в соціологічному значенні – це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою» [21].

У роботі Д. О. Ребріної зазначається, що сім'я є самостійним інститутом, який не лише формує, але й коригує взаємини між її членами. В процесі свого існування сім'я також призначена для досягнення спільних цілей, а однією з фундаментальних цілей цього інституту є виховання дітей. Сім'я є унікальною системою, яка базується на різних системах виховання [19].

Ю. О. Асєєва вказує: «Сім'я – це надзвичайно складно організована структура з різноплановими взаємовідносинами – відносинами між подружжям, між батьками і дітьми, між батьками подружжя та між старшим та молодшим поколінням» [1].

К. С. Красник зазначає, що сучасні дослідники висувають твердження, що сім'ю слід розглядати, передусім, як спільність осіб, які пов'язані між собою правами та обов'язками з точки зору права. Автор вказує, що сім'я є

групою осіб, що проживають разом і об'єднані правовими та обов'язковими відносинами, які передбачені сімейним законодавством [13].

На думку Т. В. Буленко, поняття «сім'я» використовується для опису складної системи взаємин між членами подружжя, їхніми дітьми та іншими родичами. Традиційне визначення цього терміну, яке зустрічається у багатьох довідкових виданнях, визначає сім'ю як найважливішу форму організації особистого життя. Вона представляє собою соціальну спільноту, малу групу, що базується на подружньому союзі, родинних зв'язках і різноманітних взаєминах між чоловіком і дружиною, батьками та дітьми, братами, сестрами та іншими родичами, які живуть разом і спільно ведуть господарство [5].

Сім'я відіграє роль у формуванні основ довіри, безпеки, тепла та підтримки, що важливі для психічного здоров'я і самопідтримки особистості. Батьки передають свої цінності та норми поведінки дітям через приклад, виховання та спілкування. Вони відіграють роль моделі для дітей, і їхні вчинки та слова формують уявлення дітей про світ навколо [5].

У родині також формується основа для розвитку соціальних навичок та вмінь спілкування. Взаємодія з батьками та іншими членами сім'ї вчить дітей розуміти почуття та потреби інших, встановлювати взаємозв'язки та розв'язувати конфлікти.

М. І. Мушкевич та Д. А. Тищук вказують, що системна сімейна психологія має за мету зміну взаємин між усіма членами сім'ї та їхнє згуртування для розв'язання спільних проблем і досягнення змін в сімейній системі загалом, на рівні шлюбної, батьківської та сиблінгової підсистем. Підкреслюється, що шлюбна підсистема, яка є первинною, представляє собою модель інтимних взаємин між чоловіком і дружиною. Батьківська підсистема пов'язана з функціями догляду за дітьми та їх вихованням, і взаємодія в цій підсистемі впливає на різні аспекти розвитку особистості дитини [16].

Важливу роль в процесі виховання відіграє батьківська підсистема, оскільки через ставлення батьків формується відчуття власної адекватності у дитини, а також вона вчиться приймати та відхиляти певні види поведінки. Стиль розв'язання конфліктів і певні способи поведінки, які дитина засвоює через батьківську підсистему, впливають на її подальші взаємини в соціумі [16].

Підсистема сиблінгів також відіграє значущу роль, формуючи стереотипи взаємодії, які набувають актуальності, коли діти вступають у позасімейні групи, такі як школа чи робота [16].

Г. А. Дьоміна та Т. А. Киличаслан вказують: «Сиблінг – це брат чи сестра із загальними батьками. Це традиційне розуміння братів і сестер, яке використовується, виходячи з біологічного зв'язку» [8].

На думку Е. Кадебської і І. Фаловської, сиблінгова підсистема складається з братів та сестер нуклеарної сім'ї, а також може включати прийомних та усиновлених дітей. Взаємодії в цій підсистемі визначають правила поведінки, які виявляються у взаємодії між братами та сестрами [9].

Основна мета сиблінгової підсистеми полягає в тому, щоб сприяти розвитку навичок взаємодії дитини з ровесниками. Дана підсистема функціонує як експериментальний майданчик, де дитина може вивчати різні аспекти взаємодії з іншими членами сім'ї. У сиблінговій підсистемі дитина навчається важливим навичкам, таким як вміння відстоювати свою позицію, входження в коаліції, компроміси та домовленості. Даний контекст дозволяє дитині розвивати соціальні навички, які вона використовує в майбутньому поза сімейною системою. Якщо в сім'ї є лише одна дитина, вона, як правило, встановлює дружбу та взаємини з дітьми сусідів або родичів, що дозволяє їй компенсувати відсутність взаємодії у сиблінговій підсистемі власної сім'ї [9].

Сиблінгова взаємодія відіграє важливу роль у формуванні особистості та соціального розвитку кожного із сестер чи братів. Сиблінги проводять багато часу разом у дитинстві, і це взаємодія має значний вплив на їхнє самовизначення, емоційний стан та соціальну адаптацію.

Спільність і конкуренція часто визначають взаємодію між сиблінгами. Вони можуть конкурувати за увагу батьків, ресурси та статус у сім'ї, але також співпрацювати та підтримувати один одного, що може сприяти розвитку навичок спілкування, емпатії та розв'язання конфліктів [9].

Сиблінгова взаємодія також може впливати на формування особистості через взаємне впливання на інтереси, цінності та уподобання. Вони можуть вчитися один від одного, навчатися компромісам та розвивати власну ідентичність через порівняння з братами та сестрами [9].

Крім того, сиблінгові стосунки можуть мати довготривалий вплив на емоційний стан та психологічне благополуччя. Підтримка та підтримка один одного можуть зміцнювати відчуття приналежності та самооцінки, тоді як конфлікти та непорозуміння можуть викликати стрес та погіршення відносин [8].

У науковій літературі розрізняють різні типи сімей. Серед них можна виділити здорову сім'ю, де панує взаємна довіра і гармонійні взаємовідносини; незрілу сім'ю, що ще не сформувалася через недовіру до партнера; сім'ю з суперництвом, де члени конкурують між собою і прагнуть виявити себе кращими; сім'ю типу «господар-раб», де один член владарює над усіма; регресивну сім'ю, яка повертається до початкових, несформованих форм сімейних відносин [17].

М. І. Мушкевич зі своїми колегами описують різні типи сімей, такі як нуклеарна (повна) сім'я, що включає батьків та дітей; розширена сім'я, де разом з батьками та дітьми присутні інші родичі; неповна сім'я, де один з батьків відсутній; деформована сім'я з наявністю вітчима або мачухи замість батька чи матері. Також вони описують типи сімей з гіперопікою (надмірною опікою), гіпоопікою (недостатньою опікою) та інші [18].

Отже, сім'я виступає основним контекстом формування особистості та соціалізації і вивчення цього явища є ключовим завданням психологічної науки.

1.2. Чинники, що визначають формування морально-етичних цінностей

Ціннісна сфера особистості визначається системою цінностей, які важливі та значущі для конкретної особистості. Цінності відображають те, що людина вважає значущим, цінним і важливим в житті.

А. Бунас та О. Черних виділяють дві форми орієнтацій – ціннісно-смилові та смисложиттєві. Серед різноманітних ціннісно-смилових орієнтацій особистості, особливу увагу приділяють смисложиттєвим, які відображають зміст та розуміння особистістю того, що є ключовим та найзначущішим у її житті. Ціннісно-смилові орієнтації представляють собою систему ієрархічно впорядкованих матеріальних та ідеальних об'єктів, які визначають поведінку, погляди, життєдіяльність особистості та інші аспекти її існування [6].

С. І. Білозерська зазначає: «Цінність визначається як здатність речей чи ідей виступати засобом задоволення потреб окремих індивідів і соціальних груп, значення речей, ідей для життя предмета, специфічна форма виявлення відносин між суб'єктом і об'єктом із метою задоволення потреб суб'єкта, специфічні знання в структурі індивідуальної та суспільної свідомості, які є орієнтирами особистості та суспільства» [3].

На думку М. М. Лук'яненко, у психології, ціннісна сфера розглядається як комплекс життєвих цілей, смислів, потреб, мотивів і ідеалів, які визначають загальну спрямованість діяльності особистості. Зазначена сфера має подвійний характер, беручи до уваги своє соціальне та історичне започаткування, а також індивідуальний аспект, оскільки в ній концентрований досвід конкретного суб'єкта. Ціннісна сфера визначає ставлення особистості до навколишнього світу, а також впливає на її поведінку та діяльність [14].

О. В. Москаленко розглядає модель ціннісно-смилової сфери особистості, визначаючи кілька ключових компонентів [15]:

- спрямованість особистості, що вказує на вектор ціннісно-смиислової сфери та його зміну в залежності від психологічних чи соціальних факторів;
- цінності особистості, що визначають домінування певних видів цінностей у ціннісно-смисловій сфері, таких як особистісні цінності, цінності досягнень або суспільно-соціальні цінності;
- смисложиттєві орієнтації, що включають життєві цілі, задоволення від життєдіяльності та можливість вибору та керування власною долею. Розвиток цих орієнтацій вказує на чіткість та визначеність ціннісно-смиислової сфери особистості;
- самоактуалізація, як показник розвитку потенціалу особистості та реалізації власних можливостей. Ступінь самоактуалізації визначає особливості ціннісно-смиислової сфери особистості.

Формування морально-етичних цінностей у людини є результатом впливу різноманітних чинників. По-перше, сімейне середовище відіграє величезну роль у вихованні, відображаючи норми та цінності через приклад батьків та родичів. Взаємодія з друзями, однолітками, вчителями та іншими членами суспільства також впливає на усвідомлення моральних стандартів. Релігійні переконання визначають моральні цінності для багатьох людей, а освіта, включаючи навчання про етику, грає важливу роль у формуванні моральних поглядів. Загальноприйняті соціальні цінності та культурні норми також впливають на моральне усвідомлення особистості. Нарешті, медіа та інтернет можуть впливати на моральні уявлення через засоби масової інформації та різноманітні інформаційні джерела [3].

В. Ф. Баранівський аналізуючи особливості цінностей сучасної молоді, вказує на виокремлення декількох основних груп цінностей [2]:

1. Інтелектуально-освітні цінності: зацікавленість у навчанні та саморозвитку, прагнення до отримання вищої освіти, повага до знань та критичного мислення, прагнення до постійного самовдосконалення.

2. Культурні цінності: увага до мистецтва, літератури та культурної спадщини, повага до різноманітності культур та світоглядів, активна участь у культурних подіях та ініціативах.

3. Політичні цінності: зацікавленість у політиці та громадських питаннях, прагнення до розвитку демократичних цінностей, активна участь у громадському житті та соціальних рухах.

4. Соціальні цінності: повага до рівності та справедливості, зацікавленість у вирішенні соціальних проблем, прагнення до співпраці та спільного досягнення цілей.

5. Етичні цінності: засади моралі та етики в особистому та професійному житті, повага до прав людини та гідності, відповідальність перед суспільством та навколишнім середовищем.

У своєму дослідженні А. С. Корженко різноманітні чинники, які формують ціннісні орієнтації особистості: матеріально-економічні (економічний статус і можливості особистості, прагнення до фінансового забезпечення та стабільності, сприйняття матеріальних цінностей як основних або допоміжних у житті), соціально-психологічні чинники (соціальний статус та престиж в суспільстві, соціальні ролі та очікування оточуючих, психологічні потреби та задоволення взаємодії з оточенням), соціально-демографічні чинники (роль та статус чоловіків і жінок у суспільстві, соціальні очікування стосовно гендерних ролей, відношення до сімейних та гендерних обов'язків), віково-демографічні чинники (вікові фази та етапи життя, очікувані соціальні ролі в залежності від віку, відношення до старіння та зміни життєвих пріоритетів), амбівалентно-транзитивні чинники (зміна соціального статусу та власного місця у суспільстві, амбівалентні відносини до нових соціальних реалій), освітні чинники (рівень освіти та культурна освіченість, вплив освітнього середовища та знань на ціннісні установки), девіантно-деліквентні чинники (сприйняття чи відхилення від соціальних норм та правил) [12].

А. Стьопкіна наголошує, що сучасні вчені розрізняють цінності-об'єкти та цінності-норми. Цінності-об'єкти для особистості представляють собою речі, ідеї та індивідів, які відповідають її потребам. З іншого боку, цінності-норми – це речі, ідеї та індивіди, які мають важливе значення для функціонування соціального співтовариства і підтримуються суспільством. Цінності-норми виступають як ідеальна основа для орієнтації та критерії, на основі яких здійснюється оцінка дійсності та прийняття рішень в діяльності [20].

О. Камінська зазначає, що ціннісні орієнтації включають у себе три компонента [10]:

1. Когнітивний (смысловий) компонент, який зосереджений на соціальному досвіді особистості; дозволяє здійснювати наукове пізнання дійсності, сприяючи формуванню ціннісного ставлення.

2. Емоційний компонент, що включає в себе переживання індивідом свого відношення до цінностей і визначає особистісний сенс цього відношення; відображає емоційний аспект ціннісних переконань.

3. Поведінковий компонент, що базується на результатах взаємодії перших двох компонентів. Завдяки пізнанню дійсності та емоційному переживанню цінностей, суб'єкт формує готовність діяти і втілювати задумане відповідно до продуманого плану. Даний компонент визначає ціннісно-орієнтовану поведінку особистості.

У дослідженні О. В. Горбенко зазначається, що цінності виконують різноманітні функції у житті індивідів, а також у соціальних групах та суспільстві. Орієнтаційна функція цінностей надає людині чітке уявлення про те, що важливо для неї, служачи орієнтирами для визначення цілей та напрямку життя. Мотиваційна функція впливає на стимулювання особистості до певних дій та формування мотивації для досягнення цілей, відповідних особистісним цінностям [7].

Цінності є також інструментом адаптації, допомагаючи особистості адаптуватися до змін у соціальному та культурному середовищі, і сприяють

адаптації до нових обставин. Емоційна функція цінностей викликає емоційні реакції та переживання, забезпечуючи емоційне задоволення та задоволення від досягнення цінностей [7].

Ідентифікаційна функція цінностей сприяє формуванню ідентичності особистості та допомагає визначити себе в контексті сім'ї, групи або культури [7].

У дослідженні Г. В. Чайки вказується на наявність трьох рівнів, на основі яких розглядається смислова сфера особистості як ієрархія динамічних смислових систем [23]:

1. Нульовий рівень – включає прагматичні, ситуаційні смисли, які визначаються логікою досягнення мети в конкретних умовах. Ці смисли, в основному, є прив'язаними до ситуації та виконують службову регулятивну роль.

2. Перший рівень (єгоцентричний рівень) – заснований на зручності, особистій вигоді, престижі тощо. В цьому рівні інші люди розглядаються як ті, хто може допомагати або заважати досягненню особистих цілей. Ставлення до інших визначається їхньою корисністю або завданою шкодою.

3. Другий рівень (групоцентричний) – залежить від відношень з ближнім оточенням, групою, яку людина ототожнює з собою або ставить вище себе. Ставлення до інших значно визначається тим, чи належать вони до «своїї» чи «чужої», «дальньої» групи.

4. Третій рівень (просоціальний) – включає колективістські, громадські та загальнолюдські (моральні) смислові орієнтації. Даний рівень відображає просоціальні цінності, які орієнтовані на благо спільності і загального характеру.

Отже, цінності грають ключову роль у формуванні ідентичності та орієнтації особистості в житті. Вони визначають, які цілі та ідеали важливі для особистості, впливають на її вибори та рішення.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СПІЛКУВАННЯ МІЖ СИБЛІНГАМИ НА СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Обґрунтування та опис психодіагностичного інструментарію емпіричного дослідження

На основі здійсненого теоретичного аналізу наукових джерел, нами було визначено психодіагностичний інструментарій для проведення емпіричного дослідження впливу спілкування між сиблінгами на становлення морально-етичних цінностей зростаючої особистості.

1. Методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S. E. Culter) (модифікація М. Кравцової) (Додаток Б).

Методика спрямована на оцінку та розрізнення між нормативними та дисфункціональними сиблінговими відносинами за допомогою психометричних інструментів. Під дисфункцією сиблінгових відносин розуміється високий рівень конфліктності та прояви агресивної поведінки в сиблінговій діаді. Оцінка здійснюється шляхом визначення чотирьох ключових характеристик сиблінгових відносин: емпатії, підтримки кордонів, подібності та примусу, які відображені у шкалах опитувальника. Висловлення BSQ відображають особисту оцінку тих відносин, що існують у сім'ї [11].

2. Методика діагностики сиблінгового спілкування (методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю. С. Альошина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовська). Модифікацію виконано М. В. Кравцовою) (Додаток В).

Методика спрямована на виявлення ряду важливих характеристик взаємодії між сиблінгами, зокрема [11]:

- Рівень довіри та взаєморозуміння у їхньому спілкуванні;

- Схожість поглядів між сиблінгами;
- Наявність спільних символів, що визначають сімейний контекст;
- Легкість та комфортність взаємодії між сиблінгами;
- Рівень психотерапевтичності в їхньому спілкуванні.

Зазначені аспекти дозволяють отримати уявлення про якість та характер взаємин між сиблінгами, розкриваючи ключові риси їхнього спілкування та взаємодії у сімейному контексті.

3. *Опитувальник «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимощук) (Додаток Г).*

Опитувальник, розроблений Тимощуком І.Г., базується на теоретичному моделюванні та визначає структуру морально-етичної відповідальності. Дана структура включає такі шкали [22]:

Морально-етична рефлексія – здатність швидко та глибоко розуміти моральні та аморальні аспекти комунікативних інтенцій.

Морально-етична мотивація – глибинне внутрішнє прагнення особистості створювати етичну атмосферу взаємодії, бажання встановлювати особливі відносини близькості, емпатії та прихильності.

Альтруїстичні почуття – емоційна складова, що відображає гуманно-відповідальне значення відносин особистості.

Моральна інтуїція – спроможність моментально усвідомлювати і віддавати перевагу гуманістичним цінностям перед іншими.

Екзистенціальна відповідальність – чітке усвідомлення сенсу життя, сприяє виробленню та «повторному огляду» власних смислоутворюючих цінностей.

Морально-етичні цінності – синтез та інтеграція в особистісний гештальт психологічних утворень, таких як світогляд, установки, інтереси та ідеали, з основними серед них цінностями добра, справедливості, любові та чесності.

Опитувальник містить 30 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». Його результати визначають загальний рівень сформованості

морально-етичної відповідальності особистості (низький, середній, високий), а також рівень розвитку конкретних якостей за кожною з шкал.

4. Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч) (Додаток Д).

Запропонована методика включає два переліки цінностей – 18 термінальних та 18 інструментальних. Учасник дослідження має визначити їх порядок значущості. Термінальні цінності, або цілі, є суттєвими об'єктами соціальної дійсності, на які досліджуваній сприймає, що вони варті того, щоб до них прагнути або домагатися від особистісної, групової або суспільної точки зору. Інструментальні цінності, або цінності-засоби, представляють собою якості та засоби дій, які застосовуються в різних соціальних ситуаціях [22].

Учасникові пропонується розташувати ці цінності в порядку їхньої важливості, присвоюючи кожній ранговий номер. Результати методики визначають домінуючу спрямованість ціннісних орієнтацій особистості. Дана домінанта відображає життєву позицію досліджуваного, визначаючи її за рівнем залучення в сферу праці, сімейно-побутову та дозвіллеву активність.

Опис проведення дослідження та характеристика вибірки: в опитуванні взяли участь 48 осіб (підлітки, що мають рідних брата чи сестру), учні шкіл Херсонської, Миколаївської та Одеської областей. Дослідження проводилося дистанційно на добровільній основі. Попередньо респондентам були надані інструкції та матеріали методик, роз'яснення щодо проходження. Отримані результати були оформлені у вигляді таблиць та схем для подальшої інтерпретації.

2.2. Аналізування результатів емпіричного дослідження

Першочергово було здійснено проведення та аналізування результатів за методикою «Братсько-сестринський опитувальник» (*The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S. E. Culter*) (модифікація М. Кравцової). Отримані показники щодо рівнів прояву за кожною із шкал опитувальника представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати за методикою The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S. E. Culter (модифікація М. Кравцової)

Шкала	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Емпатія	54,17%	20,83%	25%
Підтримка кордонів	50%	41,67%	8,33%
Подібність	20,84%	14,58%	64,58%
Примус	8,33%	31,25%	60,42%

За отриманими даними визначено:

1. Домінування значних показників за шкалою «Емпатія» (54,17%), що вказує на високий рівень розвитку емпатії та турботи у відносинах між сиблінгами, що означає, що сиблінги демонструють високий рівень зацікавленості і піклування один про одного. Вони проявляють співчуття та співпереживання у важких ситуаціях, що виникають в житті кожного з них. Також вони діляться своїми секретами та відчують душевну близькість один до одного.

2. Високі показники за шкалою «Підтримка кордонів» (50%) свідчать про значний рівень поваги до особистих просторів та індивідуальних інтересів між сиблінгами, що означає, що вони демонструють здатність поважати як фізичний, так і психологічний простір один одного. Сиблінги, що мають високі показники за цією шкалою, не втручаються без дозволу в особисті справи один одного і намагаються підтримувати границі, встановлені кожним з них.

3. Низькі показники за шкалою «Схожість» (64,58%) вказують на відсутність спільних інтересів, життєвого досвіду та переживань між сиблінгами, що означає, що сиблінги мають обмежену кількість спільних друзів, інтересів у сфері спорту, хобі, шкільних предметів тощо. Низькі показники можуть свідчити про сильну диференціацію між сиблінгами, коли

кожен з них розвивається відокремлено від іншого, має власні інтереси, друзів та життєвий шлях.

4. Виявлення низьких показників за шкалою «Примус» (60,42%) вказують на відсутність елементів влади та контролю одного сиблінгу над іншим, а також на відсутність домінування в їхніх відносинах.

Низькі результати за цією шкалою свідчать про те, що сиблінги взаємодіють у відносинах на рівних умовах, без переваги чи підкорення одного до іншого. Вони можуть ділити владу, взаємно поважаючи думки та інтереси один одного, а також надають можливість кожному виражати себе та бути самостійним у своїх власних рішеннях.

Загальні висновки за отриманими результатами вказують на різноманітність та складність відносин між сиблінгами. Шкали, що використовуються для вимірювання різних аспектів цих відносин, відображають різні аспекти взаємодії між братами та сестрами.

Високі показники на шкалах емпатії, підтримки кордонів та схожості свідчать про теплі, взаємопідтримуючі та зближені відносини між сиблінгами. Вони співчують, підтримують один одного, поважають особисті простори та мають спільні інтереси, що сприяє зміцненню їхнього зв'язку.

З іншого боку, низькі показники на шкалах схожості та примусу можуть вказувати на віддаленість, непорозуміння та недоліки у взаємодії між сиблінгами, що може вимагати додаткових зусиль для покращення комунікації, встановлення спільних інтересів та вирішення конфліктів.

Отримані показники за *методикою діагностики сиблінгового спілкування (методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовська, модифікація М. В. Кравцової)* представлені у таблиці 2.2. з визначеними середньо груповими результатами для визначення домінуючих особливостей сиблінгового спілкування.

Таблиця 2.2.

Результати за методикою діагностики сиблінгового спілкування (методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовська, модифікація М. В. Кравцової)

Шкала	Середні показники
Довірливість спілкування	2,8
Порозуміння між сиблінгами	2,1
Подібність поглядів	2,4
Загальні символи сім'ї	1,5
Легкість спілкування	3,1
Психотерапевтичне спілкування	2,8

За отриманими даними проведення методики нами визначено:

1. Домінування шкали «Легкість спілкування» (3,1), що вказує на те, що між сиблінгами встановлено теплі, відкриті та сприятливі відносини, які характеризуються легкістю та природністю у спілкуванні. У таких відносинах відсутня скутість та напруженість, що дозволяє сиблінгам відчувати себе комфортно та вільно в обміні думками, почуттями та ідеями.

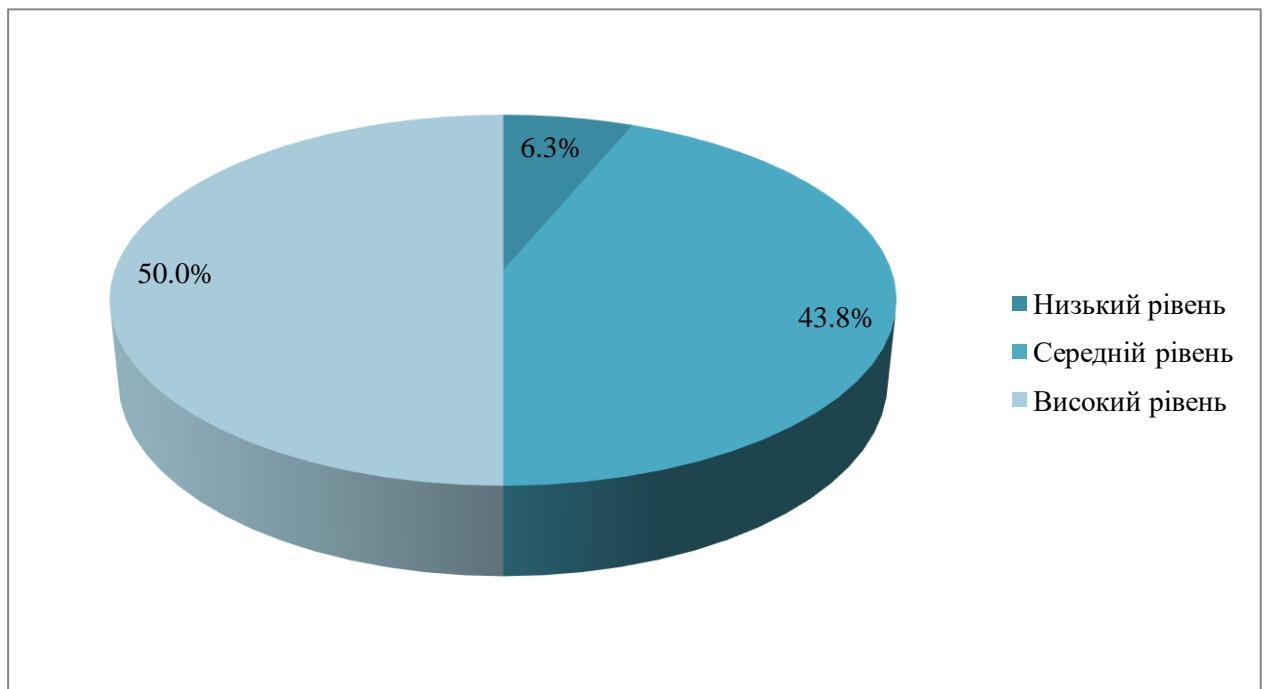
2. Значні показники за шкалою «Довірливість спілкування» (2,8), що свідчить про те, що між сиблінгами існує високий рівень довіри в спілкуванні, що означає, що вони відчуваються комфортно і безпечно, ділячись своїми думками, почуттями, таємницями та особистими справами один з одним. Сиблінги, що мають високі показники за цією шкалою, можуть покладатися один на одного, вірити у взаємну підтримку та розуміння.

3. Високі показники визначені за шкалою «Психотерапевтичне спілкування» (2,8), що вказують на те, що спілкування між сиблінгами приносить полегшення в ситуаціях, пов'язаних з неприємностями або складними життєвими обставинами, що означає, що сиблінги надають один одному підтримку, розуміння і співчуття у важких часах.

Загальні висновки за отриманими результатами показують, що взаємодія між сиблінгами може мати значний вплив на їхнє емоційне благополуччя та взаємні відносини. Різні аспекти спілкування, такі як легкість спілкування, довірливість спілкування та психотерапевтичність спілкування, відображають різні аспекти цих взаємин.

Високі показники на цих шкалах вказують на теплі, відкриті та сприятливі відносини між сиблінгами, де вони взаємодіють легко, відчують взаємну довіру та здатні підтримати один одного в складних ситуаціях. Такі відносини сприяють психологічному благополуччю та взаємному зростанню.

Результати за опитувальником «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимощук) представлені на рисунку 2.1.

Рис. 2.1. Результати за опитувальником «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимощук)

На основі проведення зазначеної методики нами було визначено:

1. У 50% респондентів виявлено високий рівень морально-етичної відповідальності, що виявляється через систематичне дотримання моральних норм, принципів та цінностей, а також в усвідомленні власних дій і їхніх можливих наслідків для інших людей та для суспільства в цілому. Особа з

високим рівнем морально-етичної відповідальності діє з урахуванням моральних переконань, відчуваючи себе відповідальною за свої вчинки та їхні наслідки. Така особистість виявляє повагу до прав та інтересів інших людей, дотримується принципів справедливості, чесності і добродетності. Вона демонструє високий рівень самоконтролю та самовладання у різних ситуаціях, враховуючи моральні аспекти своїх вчинків навіть у важких обставинах.

2. Середні показники виявлено у 43,8% опитуваних, що характеризується тим, що особа виявляє деякий рівень усвідомлення моральних норм та відповідальності за свої дії, проте цей рівень може бути менш стійким та консистентним порівняно з високим рівнем моральної відповідальності. Особистість з середнім рівнем морально-етичної відповідальності може час від часу порушувати моральні принципи або діяти без врахування їхніх наслідків. Вона може періодично відчувати певний рівень відповідальності за свої вчинки, але не завжди здатна консистентно дотримуватися моральних норм у всіх сферах життя.

3. У 6,3% респондентів спостерігається низький рівень морально-етичної відповідальності, що вказує на недостатню усвідомленість моральних норм та відсутність відповідальності за свої дії. Особистість з низьким рівнем морально-етичної відповідальності може діяти без врахування моральних аспектів і не враховувати можливих наслідків своїх вчинків для інших людей та суспільства в цілому.

Загальні висновки за отриманими результатами свідчать про велике значення морально-етичної відповідальності в розвитку особистості та в формуванні міжособистісних відносин.

Високий рівень морально-етичної відповідальності виявляється через систематичне дотримання моральних норм та цінностей, що сприяє розвитку взаєморозуміння, довіри та підтримки у взаємодії з іншими людьми. Особистості з високим рівнем моральної відповідальності зазвичай

виявляються емпатичними, справедливими та чесними, що сприяє побудові здорових відносин і сприятливому розвитку суспільства.

Середній та низький рівні морально-етичної відповідальності можуть свідчити про потребу в додатковому навчанні, підтримці та розвитку моральних уявлень та цінностей. Особистості з цими рівнями можуть потребувати додаткового спонукання або підтримки для усвідомлення важливості моральної відповідальності та її впливу на якість життя та взаємини з іншими людьми.

Показники за методикою «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч) щодо домінування тих чи інших цінностей представлені у вигляді таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати домінуючих цінностей за методикою «Ціннісні орієнтації»

М. Рокіча

Домінуючі термінальні цінності	
Здоров'я	9,2
Розвиток	8,7
Свобода	8,4
Домінуючі інструментальні цінності	
Освіченість	7,9
Незалежність	8,2
Ефективність у справах	7,3

Аналізуючи домінуючі цінності нами було визначено:

1. Термінальні цінності. Серед підлітків домінує висока цінність здоров'я, розвитку та свободи. Здоров'я вони вважають однією з найважливіших цінностей, бо усвідомлюють, що фізичне та психічне благополуччя є основою для досягнення успіху та впевненості у собі. Це виявляється в їхній охайній догляді за собою, бажанні займатися спортом та здоровим харчуванням.

Розвиток також важливий для підлітків, оскільки вони ставлять перед собою цілі з саморозвитку та професійного зростання. Вони зацікавлені у

навчанні, освоєнні нових навичок та відкритті нових інтересів. Бажання досягнення успіху у навчанні та розвиток у хобі є важливими для їхнього життя.

Свобода також важлива для підлітків, оскільки вони прагнуть мати можливість виражати свою індивідуальність та вільно обирати свої дії. Вони прагнуть мати вільний вибір у стосунках, в захопленнях та у самовираженні, що є важливим для їхнього самовизначення та саморозвитку.

2. Інструментальні цінності. Серед підлітків спостерігається домінування цінностей освіченості, незалежності та ефективності у справах. Освіченість вважається важливою, оскільки підлітки розуміють, що знання та навички є ключем до успіху і самореалізації в сучасному світі. Вони цінують можливості для навчання, постійного самовдосконалення та розвитку, прагнуть до здобуття якісної освіти та розширення своїх знань у різних сферах.

Незалежність є важливою цінністю для підлітків, оскільки вони прагнуть до самостійності та визначення власного життєвого шляху. Вони прагнуть мати можливість самостійно вирішувати свої проблеми, приймати рішення та відповідати за свої дії, що допомагає їм розвивати впевненість у собі та набувати навички самостійного життя.

Ефективність у справах також важлива для підлітків, оскільки вони цінують можливість досягати поставлені цілі та завдання швидко та ефективно. Вони прагнуть до високої продуктивності та результативності у своїх справах, що допомагає їм досягати успіху та відчувати задоволення від своїх досягнень.

Для встановлення взаємозв'язку між особливостями спілкування сиблінгів і їхніми параметрами морально-етичної відповідальності та системи цінностей нами було використано коефіцієнт кореляції Спірмена:

1. Підлітками, що мають високі показники морально-етичної відповідальності схильні до проявів емпатії ($r=0,687$, при $p \leq 0,01$) у сиблінговому спілкуванні та серед цінностей обирають розвиток ($r=0,621$ при

$p \leq 0,01$), що свідчить про їхню здатність співпереживати, розуміти та підтримувати близькі відносини з родичами. Крім того, ці підлітки віддають перевагу розвитку як важливій цінності, що може вказувати на їхнє прагнення до саморозвитку та самореалізації.

2. Особи з середніми показниками морально-етичної відповідальності схильні до проявів легкості спілкування у комунікації сиблінгів ($r=0,713$ при $p \leq 0,01$) і серед цінностей домінуючими є ефективність у справах ($r=0,522$ при $p \leq 0,05$), може вказувати на їхню відкритість, готовність до контакту та соціальну активність.

Отже, отримані дані вказують на те, що рівень морально-етичної відповідальності підлітків може впливати на їхні міжособистісні відносини та вибір цінностей. Високий рівень морально-етичної відповідальності асоціюється з емпатією та розвитком, тоді як середній рівень може сприяти легкому спілкуванню та ефективності в справах.

ВИСНОВКИ

Дослідження обраної нами тематики кваліфікаційної роботи дали змогу сформулювати наступні висновки:

Сім'я є невід'ємною частиною формування та становлення особистості. Від народження дитини і протягом усього її життя сім'я впливає на її розвиток і самоприйняття. Перші роки життя проведені в сімейному оточенні надають основу для подальшого соціального, емоційного та морального розвитку. Сімейне середовище забезпечує дитину емоційною підтримкою, вчить соціальним нормам та цінностям, моделює поведінку та сприяє формуванню самосвідомості та самооцінки. Крім того, сім'я підтримує розвиток індивідуальності та інтересів, створює стабільне середовище для виявлення талантів та досягнення успіху. Сиблінгова взаємодія – це взаємодія між братами та сестрами, що відбувається в рамках сімейного середовища, що включає в себе комунікацію, спільні дії, взаємодопомогу, конфлікти та інші форми взаємодії між дітьми в одній сім'ї.

Ціннісно-сміслова сфера особистості – це комплекс переконань, цінностей, цілей, ідеалів, інтересів і життєвих орієнтирів, що визначають характер, цінності та напрямок життя кожної людини. Цінності представляють собою важливі аспекти життя, які визначають, що є важливим, значущим і цінним, що можуть включати матеріальні, соціальні та духовні аспекти життя.

На основі емпіричного дослідження визначено, що високий рівень емпатії між сиблінгами свідчить про турботу та зацікавленість один в одного, вони підтримують один одного у важких ситуаціях і відчують душевну близькість. Показники підтримки кордонів свідчать про повагу до особистих меж інших, сиблінги демонструють здатність поважати простір іншого без втручання. Низький рівень схожості вказує на відсутність спільних інтересів та досвіду, сиблінги розвиваються відокремлено, мають різні інтереси та

життєвий шлях. Відсутність примусу та контролю відображає вільний та рівноправний характер взаємин між сиблінгами.

Виявлено домінування шкали «Легкість спілкування» (3,1), свідчить про теплі та природні відносини між сиблінгами, де спілкування відбувається легко та без напруження. Значні показники за шкалою «Довірливість спілкування» (2,8) вказують на високий рівень довіри між сиблінгами, де вони відчуються комфортно та безпечно, ділячись своїми думками та почуттями. Високі показники за шкалою «Психотерапевтичне спілкування» (2,8) свідчать про те, що спілкування між сиблінгами надає полегшення в складних ситуаціях, де вони надають один одному підтримку та розуміння.

Виявлено, що половина учасників (50%) демонструє високий рівень морально-етичної відповідальності, що виявляється у дотриманні моральних норм і цінностей та усвідомленні наслідків своїх дій. Майже половина (43,8%) має середній рівень морально-етичної відповідальності, проявляючи усвідомлення моральних норм, але з періодичними порушеннями. У 6,3% спостерігається низький рівень морально-етичної відповідальності, що вказує на відсутність усвідомлення моральних норм і відповідальності за свої дії.

У результаті дослідження визначено, що серед підлітків переважають термінальні цінності, такі як здоров'я, розвиток і свобода. Вони вважають зазначені цінності ключовими для досягнення успіху та самореалізації. Зокрема, підлітки вкладають зусилля у збереження здорового способу життя, активно розвиваються та мають потребу у вільному виборі та самовираженні. Крім того, вони також високо цінують інструментальні цінності, такі як освіченість, незалежність та ефективність у справах.

Встановлено, що існує значний взаємозв'язок між особливостями спілкування сиблінгів та їхніми параметрами морально-етичної відповідальності та системи цінностей. Підлітки з високими показниками морально-етичної відповідальності проявляють схильність до емпатії у сиблінговому спілкуванні та обирають розвиток як важливу цінність, що вказує на їхню здатність до співпереживання та прагнення до саморозвитку.

Особи з середніми показниками морально-етичної відповідальності виявляють легкість у спілкуванні зі своїми братами або сестрами та акцентують увагу на ефективності у справах, що свідчить про їхню відкритість та готовність до соціальної активності.

Подальші дослідження в цій області можуть розширити наше розуміння взаємозв'язку між морально-етичною відповідальністю підлітків, їхніми сімейними відносинами та вибором цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асєєва Ю. О. Трансформація інститут сім'ї в сучасних умовах. *The III International Scientific and Practical Conference «Modern challenges to science and practice»*, January 24–26, Varna, Bulgaria. P. 502
2. Баранівський В. Ф. Ціннісні орієнтації студентської молоді та їх роль в консолідації українського суспільства. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди. Філософія*. №43. 2019. С. 39-52.
3. Білозерська С. І. Ціннісні орієнтації як складник професійного іміджу майбутнього педагога. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. №6. 2021. С. 70-75.
4. Будогазі К., Яцина О. Сутність поняття «сім'я дитини з особливими освітніми потребами». Формування професійної компетентності у майбутніх фахівців спеціальної освіти: збірник тез доповідей I Науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю, Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. С. 25–29.
5. Буленко Т. В. Соціально-психологічні основи функціонування сучасної молоді сім'ї. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки*. № 9. Луцьк, 2010. С. 56.
6. Бунас А., Черних О. Теоретико-аналітичний огляд з проблеми дослідження ціннісно-сислової сфери особистості (віковий аспект). *Молодий вчений*. №12 (88). 2020. С. 44-48.
7. Горбенко О. В. Виховання ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами східних єдиноборств : дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук :13.00.07 – теорія і методика виховання. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Харківська державна академія фізичної культури. Харків, 2018. 279 с.
8. Дьоміна Г. А., Киличаслан Т. А. Чинники розвитку міжособистісних стосунків сиблінгів у дорослому віці. *Актуальні питання розвитку особистості: сучасність, інновації, перспективи*: Збірник

наукових праць за матеріалами Міжнародної науковопрактичної інтернет-конференції. М-во освіти і науки України, Житомирський державний університет імені Івана Франка. 2023. С. 121-123.

9. Кадебська Е., Фаловська І. Соціальна роль сім'ї як системи та її структурна характеристика. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Психологія. №1 (57). 2023. С. 18-23.

10. Камінська О. Вплив інтернет-залежності на формування ціннісних орієнтацій молоді. *Нова педагогічна думка*. №1, 2014. С. 178-182.

11. Кміт А. Ю. Особливості взаєностосунків між сиблінгами з великою різницею у віці : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» : спец. 053 «Психологія»; ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2023. 129 с.

12. Корженко А. С. Ціннісні орієнтації молоді. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес* : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. студ. і аспірантів, Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків, 2021. С. 432-434.

13. Красник К. С. Визначення поняття «сім'я» у правовій доктрині. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. Справ : ХНУВС, 2018. С. 344 - 347.

14. Лук'яненко М. М. Ціннісна сфера особистості як проблема філософської та психологічної науки. *Теорія і практика сучасної психології*, №2. Загальна психологія, історія психології. 2018. С. 145.

15. Москаленко О. В. Структурні компоненти ціннісно-сміслової сфери особистості. *Вісник Національного технічного університету України КНУ*. Філософія. Психологія. Педагогіка. №1 (37). 2013. С. 91-98.

16. Мушкевич М. І , Тищук Д. А. Сім'я як система: психологічні особливості взаємодії з дітьми, що мають проблемну поведінку. *Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості* : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Abstract XIII

International Scientific & Practical Internet Conference. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. С. 61.

17. Мушкевич М. Психологічний супровід сімей, що мають проблемних дітей. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2020. 505 с.

18. Мушкевич М., Федоренко Р., Магдисюк Л., Дучимінська Т. Психологія молоді сім'ї: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 235 с

19. Ребріна Д. О. Поняття сім'ї та її роль у розвитку дитини. *Інтеграція світових наукових процесів як основа суспільного прогресу* : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції. ГО «Інститут інноваційної освіти»; Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти», 2021. С. 113.

20. Стьопкіна А. Інтернет як засіб впливу інформаційних технологій на ціннісні орієнтації молоді. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2021. № 4 (108). С. 362–372.

21. Філімонова І. С. Психологічні особливості дітей, що виховуються у неповних сім'ях. *Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи*: VII Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів і науковців: тези доповідей, Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2019. С. 223.

22. Цілінко І. О. Діагностика морально-ціннісної сфери особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. №2. 2013. С. 41-44.

23. Чайка Г. В. Ціннісно-сміслова сфера у кризові періоди розвитку особистості. *Актуальні проблеми психології*. №9, 2015. С. 93-101.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

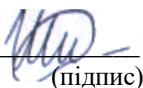
Я, Шаповал Ілля Григорович, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
  - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
  - принципів та правил академічної доброчесності;
  - нульової толерантності до академічного плагіату;
  - моральних норм та правил етичної поведінки;
  - толерантного ставлення до інших;
  - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
  - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
  - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
  - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
  - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
  - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
  - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
    - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
    - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
    - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
    - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
    - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
    - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
    - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
    - не підблювати документи;
    - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
    - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки ;
    - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
    - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
    - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
    - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
    - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

29.09.2020
(дата)

(підпис)

Ілля Шаповал
(ім'я, прізвище)

Додаток Б

Методика «Братсько-сестринський опитувальник» (The brothersister questionnaire; S.A. Graham-Bermann, S. E. Culter) (модифікація М. Кравцової)

Інструкція: «Оцініть, будь ласка, за 5-бальною шкалою те, якою мірою кожне судження описує ваші стосунки з братом (сестрою), де:

1. зовсім не підходить
2. мабуть, невірно
3. мабуть, правильно
4. вірно
5. цілком правильно
1. Ми дуже добрі друзі. 1 2 3 4 5
2. Ми дуже близькі один до одного. 1 2 3 4 5
3. Мене дуже цікавить те, що вона (він) робить. 1 2 3 4 5
4. Мене дуже цікавить те, що вона (він) думає. 1 2 3 4 5
5. Ми зазвичай дуже добре ладнаємо. 1 2 3 4 5
6. Ми багато часу проводимо разом. 1 2 3 4 5
7. Вона (він) багато цікавиться тим, що я роблю. 1 2 3 4 5
8. Вона (він) багато цікавиться тим, про що я думаю. 1 2 3 4 5
9. Вона (він) почувається погано, коли я почуваюся погано. 1 2 3 4 5
10. Коли вона (він) почувається щасливою (им), я відчуваю те ж саме. 1 2 3 4 5
11. Я дав (дала) би (б) йому (їй) грошей. 1 2 3 4 5
12. Я розповів (ла) б (їй) йому свій найбільший секрет. 1 2 3 4 5
13. Ми багато сперечаємося. 1 2 3 4 5
14. Вона (він) багато дбає про мене. 1 2 3 4 5
15. Вона (він) завжди одягає мої речі. 1 2 3 4 5
16. Вона (він) завжди намагається робити те, що роблю я. 1 2 3 4 5
17. Вона (він) завжди намагається наслідувати мене. 1 2 3 4 5
18. Вона (він) завжди псує всю справу. 1 2 3 4 5
19. Вона (він) бере мої речі без попиту. 1 2 3 4 5

20. Якщо я куплю щось, вона (він) завжди хоче купити це теж. 1 2 3 4 5
21. Нам подобається робити однакові речі. 1 2 3 4 5
22. Ми робимо приблизно однакову кількість домашньої роботи. 1 2 3 4 5
23. Нам подобаються ті самі види спорту та ігри. 1 2 3 4 5
24. У нас одні й ті самі друзі. 1 2 3 4 5
25. Ми дуже схожі. 1 2 3 4 5
26. Ми потрапляємо в біду приблизно однакову кількість разів. 1 2 3 4 5
27. Ми багато сперечаємося про те, чия черга виконувати ті чи інші речі. 1 2 3 4 5
28. Нам подобаються однакові телевізійні передачі. 1 2 3 4 5
29. Ми добре встигаємо з тих самих шкільних предметів. 1 2 3 4 5
30. Вона (він) вчить мене поганому. 1 2 3 4 5
31. Я почуваюся використаним або обдуреним нею (ним). 1 2 3 4 5
32. Я почуваюся відкинутим (тою) своїм братом (сестрою). 1 2 3 4 5
33. Я беруся за справи раніше за мого брата (сестру). 1 2 3 4 5
34. Мій брат (сестра) отримує осуд частіше, ніж я. 1 2 3 4 5
35. Вона (він) намагається тримати мене подалі від моїх друзів. 1 2 3 4 5

Додаток В

Методика діагностики сиблінгового спілкування (методика є модифікованим варіантом методики «Діагностика подружнього спілкування» (Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовська). Модифікацію виконано М. В. Кравцовою)

Інструкція: «Відповідайте, будь ласка, на запропоновані запитання. Постарайтеся, щоб обраний варіант відповіді найбільш повно відповідав саме вашій точці зору на ситуацію, що склалася у вашій родині».

1. Чи можна сказати, що тобі з сестрою (братом), як правило, подобаються ті самі фільми, книги, спектаклі? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

2. Чи часто в тебе у розмові з сестрою (братом) виникає почуття спільності, повного порозуміння? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

3. Чи є у вас улюблені висловлювання, які мають для вас обох одне й те саме значення, і ви із задоволенням використовуєте їх? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

4. Чи зможеш ти передбачити, чи сподобається твоїй сестрі (брату) фільм, книга тощо? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

5. Чи відчуває твоя сестра (брат), чи тобі подобається те, що вона (він) говорить або робить, коли ти безпосередньо їй (йому) про це не говориш? а) практично завжди; б) досить часто; в) досить рідко; г) майже ніколи.

6. Чи ти розповідаєш сестрі (брату) про свої стосунки з іншими людьми? а) розповідаю практично все; б) розповідаю досить багато; в) розповідаю досить мало; г) не розповідаю майже нічого.

7. Чи бувають у тебе із сестрою (братом) розбіжності на ґрунті того, які стосунки необхідно підтримувати з друзями? а) так, майже постійно; б) досить часто; в) досить рідко; г) ні, майже ніколи.

8. Наскільки добре твоя сестра (брат) тебе розуміє? а) дуже добре; б) скоріше добре, ніж погано; в) скоріше погано, ніж добре; г) не розуміє.

9. Твоя сестра (брат) відчуває, що ти засмучений або роздратований чимось, але не бажає цього показувати? а) так; б) мабуть, це так; в) навряд це так; г) ні, це не так.

10. Чи розповідає тобі сестра (брат) про свої невдачі та промахи? а) практично завжди; б) досить часто; в) досить рідко; г) майже ніколи.

11. Чи буває так, що якесь слово чи предмет викликає у вас обох один і той самий спогад? а) дуже рідко б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

12. Коли в тебе неприємності, поганий настрій, чи тобі стає легше від спілкування з сестрою (братом)? а) практично завжди; б) досить часто; в) досить рідко; г) майже ніколи.

13. Як ти думаєш, чи є теми, на які сестрі (брату) важко та неприємно розмовляти з тобою? а) дуже багато; б) досить багато; в) досить мало; г) дуже мало.

14. Чи буває так, що у розмові з сестрою (братом) ти відчуваєшся сковано, не можеш підібрати потрібних слів? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

15. Чи є у вашій сім'ї традиції, до яких ви з сестрою (братом) однаково ставитеся? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

16. Чи може твоя сестра без слів зрозуміти, який у тебе настрій? а) практично ніколи; б) досить рідко; в) досить часто; г) майже завжди.

17. Чи можна вважати, що в тебе із сестрою (братом) однакове ставлення до життя? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

18. Чи буває так, що ти не розповідаєш сестрі (брату) новину, важливу для тебе, але до неї не має прямого відношення? а) дуже часто; б) досить часто; в) досить рідко; г) дуже рідко.

19. Чи розповідає тобі сестра (брат) про свій фізичний стан? а) розповідає практично все; б) розповідає досить багато; в) розповідає досить мало; г) не розповідає майже нічого.

20. Чи подобається твоїй сестрі (брату) те, що ти робиш або говориш, коли вона (він) прямо не говорить про це? а) практично завжди; б) досить часто; в) досить рідко; г) майже ніколи.

21. Чи можна сказати, що ви згодні один з одним в оцінках своїх друзів? а) ні; б) скоріше ні, ніж так; в) скоріше так, ніж ні; г) так.

22. Чи може твоя сестра (брат) передбачити, чи тобі сподобається той чи інший фільм, книга? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

23. Чи розповідаєш ти сестрі (брату) про невдачі? а) практично ніколи; б) досить рідко; в) досить часто; г) майже завжди.

24. Коли ви знаходитесь в компанії, сестрі (брату) достатньо подивитися на тебе, щоб зрозуміти, як ти ставишся до того, що відбувається? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

25. Наскільки твоя сестра (брат) щира, відверта з тобою? а) повністю; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

26. Тобі легко спілкуватися із сестрою (братом)? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

27. Чи часто ви балуєтесь, спілкуючись один з одним? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

28. Після того як ти розповів сестрі (брату) про щось дуже важливе для тебе, чи не доводилося шкодувати про це? а) практично ніколи; б) досить рідко; в) досить часто; г) майже завжди.

29. Як ти думаєш, коли у твоєї сестри (брата) неприємності, поганий настрій, чи стає їй легше від спілкування з тобою? а) практично ніколи; б) досить рідко; в) досить часто; г) майже завжди.

30. Наскільки ти щирий, відвертий із сестрою (братом)? а) повністю; б) який завжди; в) скоріше не щирий; г) не щирий.

31. Чи завжди ти відчуваєш, коли твоя сестра (брат) засмучений (а) чи роздратований (а) чимось, але не хоче тобі цього показувати? а) так; б) мабуть, це так; в) навряд це так; г) ні, це не так.

32. Чи трапляється, що твої погляди з якогось важливого для тебе питання не збігаються з думкою твоєї сестри (брата)? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

33. Твоя сестра (брат) ділиться з тобою новиною, яка важлива особисто для неї (його), але до тебе безпосереднього відношення не має? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

34. Чи можеш без слів зрозуміти, який у твоєї сестри (брата) настрій? а) практично завжди; б) досить часто; в) досить рідко; г) майже ніколи.

35. Чи часто виникає у тебе з сестрою (братом) почуття єдності, згуртованості, так званої ми? а) дуже часто; б) досить часто; в) досить рідко; г) дуже рідко.

36. Наскільки добре ти розумієш свою сестру? а) зовсім не розумію; б) скоріше погано, ніж добре; в) скоріше добре, ніж погано; г) цілком розумію.

37. Чи розповідає тобі сестра (брат) про свої стосунки з іншими людьми? а) практично нічого; б) досить мало; в) досить багато; г) майже все.

38. Чи буває так, що в розмові з тобою сестра (брат) відчувається напружено, сковано, не може підібрати потрібних слів? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

39. Чи ти маєш таємниці від сестри (брата)? а) є; б) скоріше їсти, ніж ні; в) скоріше ні, ніж є; г) ні.

40. Чи часто ви, спілкуючись один з одним, використовуєте смішні назви, прізвиська? а) дуже часто; б) досить часто; в) досить рідко; г) дуже рідко.

41. Чи є теми, на які тобі важко і неприємно говорити із сестрою (братом)? а) дуже багато; б) досить багато; в) досить мало; г) дуже мало.

42. Чи часто у тебе з сестрою (братом) виникають розбіжності щодо виховання вас батьками? а) дуже рідко; б) досить рідко; в) досить часто; г) дуже часто.

43. Чи можна сказати, що твоїй сестрі (брату) легко спілкуватися з тобою? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

44. Чи ти розповідаєш сестрі (брату) про свій фізичний стан? а) розповідаю практично все; б) розповідаю досить багато; в) розповідаю досить мало; г) не розповідаю майже нічого.

45. Чи доводилося твоїй сестрі (брату) шкодувати, що вона не розповіла тобі щось дуже цікаве і важливе для нього? а) практично ніколи;
102 б) досить рідко; в) досить часто; г) майже завжди.

46. Чи виникало колись почуття, що в тебе з сестрою (братом) існує своя мова, невідома нікому з оточуючих? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

47. Чи є у тебе сестри (брата) таємниці від тебе? а) так; б) скоріше так, ніж ні; в) скоріше ні, ніж так; г) ні.

48. Чи буває так, що коли ви перебуваєте серед інших людей, тобі достатньо подивитися на сестру (брата), щоб зрозуміти, як вона ставиться до того, що відбувається? а) дуже часто; б) досить часто; в) досить рідко; г) дуже рідко.

Опитувальник «Діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості» (І. Г. Тимощук)

Інструкція. Пропонуємо взяти участь в оцінці особливостей вашої особи. Для цього вам необхідно відповісти на наведені нижче твердження. Якщо ви погоджуєтесь із твердженням, то поруч із його номером поставте «+» (так), якщо ні — знак «-». Якщо важко відповісти, то 0 (не знаю). Звертаємо вашу увагу на те, що правильність наших висновків повністю залежатиме від щирості та точності ваших відповідей.

1. Мені здається, що кохання в сучасному світі втратило свою цінність.
2. Я вважаю, що інтуїтивно оцінити аморальність людського вчинку не може ніхто.
3. Я думаю, що постійний аналіз своєї поведінки та вчинків річ потрібна, але не необхідна.
4. У житті я більше дотримуюся принципу «мені подобається», а не «я мушу».
5. Я думаю, що такі поняття, як «борг» та «честь» втратили своє першорядне значення.
6. Я ніколи не пропускав цікавих занять у вузі.
7. Мені здається, що безкорисливо допомагати іншим – сприяти розвитку у них інфантилізму.
8. Радитись із внутрішнім голосом, вирішуючи етичні проблеми, властиво людям зі слабо розвиненим мисленням та рефлексією.
9. Люди, які постійно займаються «самокопанням», зазвичай невпевнені у собі і мало адаптивні у суспільстві.
10. Мені здається, що тільки сильна особистість здатна відповідати за своє життя та вчинки.
11. Люди, котрі постійно борються за справедливість, насправді вискочки та заздрісники.

12. Я ніколи нікому не відмовляю у допомозі, навіть якщо це обмежує мої інтереси.

13. Співчуття і співпереживання іншій людині — це не вирішення проблеми, а уникнення її.

14. Я думаю, що миттєво вибрати правильне рішення у складній етичній ситуації не може ніхто.

15. Аналізуючи мотиви поведінки інших людей, я отримую задоволення.

16. Я думаю, що людина не може повністю відповідати за те, що з нею відбувається у житті.

17. Якщо постійно прислухатися до голосу своєї совісті, можна залишитись без «хліба насущного».

18. Я розумію, що сперечатися з батьками марно, тому ніколи не роблю цього.

19. Щира радість за успіхи іншої людини є, на мою думку, зворотним боком заздрості.

20. Вбачання в навколишніх явищах дії сил «добра і зла» здається мені примітивним і застарілим.

21. Якщо постійно замислюватися про правильність життя, то життя може пройти повз.

22. Я думаю, що людина не зобов'язана відповідати за кризи та конфлікти, що відбулися в її житті.

23. Суспільство диктує людині свої цінності та ідеали і нікуди від цього не подітися.

24. Я ніколи не оцінюю людей.

25. Зазвичай почуття провини властиве людям із низькою самооцінкою, невпевненим у собі.

26. Люди, які постійно дотримуються голосу совісті, виглядають смішно та несучасно.

27. Я думаю, що треба робити справу, а не замислюватися над тим, як це позначиться на людях.

28. Безвідповідальність, що іноді виявляється людиною, буває, йде на користь оточуючим.

29. Я думаю, що в роботі іноді потрібно вдаватися до принципу «мета виправдовує кошти».

30. Маніпулювати неетично, і я ніколи цього не роблю.

Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч)

Список А (термінальні цінності)

- активна діяльне життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота ;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- наявність хороших і вірних друзів;
- суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);
- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей);
- розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);
- розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків); свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності)

- Акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
- вихованість (хороші манери);
- високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
- життєрадісність (почуття гумору);
- старанність (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- непримиренність до недоліків у собі та інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, вміння тримати своє слово);
- раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у відстоювання своєї думки, поглядів;
- тверда воля (уміння наполягти на своєму, не відступати перед труднощами);
- терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани);
- широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працьовитість, продуктивність в роботі);
- чуйність (дбайливість).